

Klarar vetenskapen jobbet? Ett nytt beslutsstöd för tilldelning av forsknings- medel

HANS AGNÉ

INLÄGG Att vetenskapen har bidragit till ekonomins utveckling genom historien är det många som tror.¹ Men är dess krafter lika starka i dag som de varit tidigare? För några år sedan publicerade tidskriften *Nature* en studie av 49 miljoner patent och artiklar med ett från ovanstående perspektiv möjligen förfärande resultat, att andelen forskning som kan anses banbrytande stadigt minskar.² Om det stämmer: Går utvecklingen att vända? Hur bör vetenskapen organiseras och använda sina tilldelade resurser för att ombesörja samhällets behov av nya idéer och tekniska lösningar även i framtiden?

Ofta värderas forskning utifrån vilka svar den ger. Men om målet är nya och banbrytande upptäckter borde i stället de mest intressanta frågorna väga tyngre, åtminstone när resurser ska fördelas i forskningens inledande skede. I denna artikel pekar jag på risken att dagens svenska system för att finansiera nya forskningsprojekt skadar vetenskapens utveckling genom att övervärdera svars-kvalitet på bekostnad av frågekvalitet, och presenterar ett förslag på hur resurserna kunde användas mer effektivt för syftet att stödja vetenskaplig och ekonomisk utveckling.

Frågor och svar inom forskningen

Forskning innefattar två olika förmågor: att ställa intressanta frågor och att hitta intressanta svar. Båda är viktiga

och har betydelse i all forskningspraktik, t ex när man väljer att läsa en författare, anställa en doktorand, eller inleda ett nytt projekt. Ibland läser man på grund av intresse för frågorna, ibland på grund av intresse för svaren. Samtidigt kan förmågorna tillmätas olika värde och hamna i konflikt. Även om alla är intresserade av både frågor och svar fördelar sig intresset på olika sätt bland olika forskare och olika beslutsfattare. En del av oss går igång på att diskutera intressanta frågor och bryr sig mindre om hur hållbart eller övertygande svaret kan bli. Inledning och avslutning i varje projekt blir det som läses, eller arbetas om, absolut flest gånger. Andra går den motsatta vägen och nöjer sig med frågor som är mindre intressanta men ägnar sina dagar åt att hitta övertygande eller förfina svar, eller metoder och material som kan ligga till grund för mer förfina svar. Hur forskare fördelar sin tid och energi mellan dessa ting – att leta efter intressanta frågor även när möjligheten till goda svar kanske inte finns, eller att söka svar som inte motiveras av frågornas betydelse utan av metoden de angrips med – är som regel ingenting de behöver diskutera. Friheten att forska utifrån egna värderingar om vad som är viktigt och värt att tro på är grunden för både arbetslust och en fruktbar arbetsdelning. Det är grundforskningens bärande princip.

Men ibland hamnar vi som forskare eller fattar beslut om forskning ändå i situationer där det finns anledning att vara strängare, mindre toleranta, och där man behöver kräva av sig själv och andra en viss fördelning av intresset mellan frågor och svar. En sådan situation, menar jag, är den del i forskningsprocessen som handlar om att bedöma och fatta beslut om andras ansökningar

Hans Agné är professor i statsvetenskap vid Stockholms universitet, med forskningsintressen kring demokrati, konkurrens, rationalitet, vetenskap, legitimitet, AI, och internationell politik.
hans.agne@statsvet.su.se

¹ Till exempel mottog Joel Mokyr priset i ekonomi till Alfred Nobels minne 2025 för sitt arbete på det området, bl a i boken *A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy* (2016).

² "Papers and Patents are Becoming less Disruptive over Time", *Nature*, (2023) vol 613, s 138–144.

om forskningsmedel. Vid beslut om tillstyrkan eller avslag på ansökningar om forskningsmedel bör (åtminstone om målet är att åstadkomma nydanande forskning) kvaliteten i de utlovade frågorna tillmätas en väsentligt högre vikt än kvaliteten i de utlovade svaren, eller metoderna som föreslås komma till användning för att åstadkomma svar av högsta kvalitet. Från den utgångspunkten tycks dagens svenska system för medelstilldelning styra sitt beslutsfattande på ett felaktigt sätt, genom att – tvärt emot idealet – värdera frågekvaliteten lägre än svars kvaliteten, så långt som svars kvaliteten låter sig klargöras vid ansökningstillfället genom att peka på metoder, data och redan vunna resultat. Syftet med denna artikel är att utveckla ett förslag på hur vi praktiskt skulle kunna gå tillväga för att ge frågekvalitet en starkare ställning i anslagstilldelningen än den förfaller ha i dagens forskningspolitik. Men jag inleder med att beskriva forskningspolitikens normativa ideal på en filosofisk nivå och argumenten bakom förslaget i en svensk kontext.

Forskningskvalitet i medelstilldelningen

På vilken normativ grund bör samhällets beslut om fördelning av forskningsmedel vila? Förslagsvis utifrån målsättningen att ge upptäckandet av ny och viktig kunskap så stor plats som möjligt inom den forskning som finansieras. Kanske vill någon ifrågasätta även den saken, men utifrån hur många som skulle hålla med (exempelvis Vetenskapsrådet) går diskussionen att hoppa över för att komma fortare till det väsentliga. Ovanstående är inte heller någon hopplöst vag normativ utgångspunkt, ens med hänsyn till att kravet på vad som är kunskap och vad som är intressant återstår att klara ut. För även om det enda vi är överens om är att forskningspraktiker ska finansieras för att möjliggöra nya och viktiga upptäckter, så följer det att kvaliteten på frågorna bör priorite-

ras högre än kvaliteten på de förväntade svaren i just detta sammanhang, dvs beslut om tilldelning och avslag på forskares ansökningar om medel.

För att våra försök att para ihop frågor med svar ska kunna kvalificeras som vetenskapliga behöver frågorna komma först och svaren sökas därefter. Annars reduceras verksamheten till ett sökande efter möjligen koherenta men i grunden självbegränsande påståenden och fabrikerad vetenskap – ett bra recept för att inte upptäcka någonting alls. Bara om vi lyckas klargöra vilka frågor vi är intresserade av innan sökandet efter svaren tar sin början, eller åtminstone avslutas, går det att pröva och utvärdera stödet för alternativa svar, och inte hemfalla åt synden att leta efter just den fråga som någon av ens befintliga men oprövade åsikter ser ut vara ett svar på. Med andra ord är det inte bara finansieringsbeslut som vi av praktiska skäl behöver åstadkomma tidigt i forskningsprocessen, och då oftast med en betydande involvering av externa beslutsfattare. Det är också i början av processen som vi har störst anledning att försöka åstadkomma högkvalitativa frågor snarare än högkvalitativa svar på frågor av mindre högtstående kvalitet.

Mer generellt kunde man säga att ett effektivt system för att tilldela resurser kräver en hög grad av kongruens mellan tidpunkten då beslut att finansiera forskningen fattas och tidpunkten då forskningen prioriterar sökandet efter högkvalitativa frågor. Eftersom frågan måste komma före svaret och därför bör ges särskild vikt i början av projektet, måste även anslagsbesluten (som av praktiska skäl oftast tas i början av projektet) prioritera frågekvaliteten. Specifikt innebär det att ett finansieringssystem med externt beslutsfattande kan stärka forskningskvaliteten på två olika sätt.

Det ena sättet utgår från att även de externt beslutade medelstilldelningsbesluten är en del av forskningsprocessen.

På samma sätt som forskningens flytande grundmateria bestående av alla hugskott, välkända fakta, preliminära resultat, ifrågasättanden och möjliga metoder som dagligen drar en aktiv forskares uppmärksamhet åt det ena eller andra hållet så påverkar också besluten om tilldelning och avslag på ansökningar vilken riktning som forskningen rör sig i. Det är kanske ett krångligt sätt att säga något enkelt: även tilldelningsbeslut är en del i den primära forskningsprocessen där upptäckt och konstruktion av intressanta frågor äger rum. Eftersom beslut om finansiering av projekt fattas tidigt i forskningsprocessen och våra frågor måste komma före svaren, bör besluten främst grundas i målsättningen att hitta frågor av högsta kvalitet, snarare än möjliga eller presumtiva svar av högsta kvalitet.

Det andra sättet är att prioritera de forskningsprojekt som bäst lyckas balansera fråge kvalitet och svars kvalitet. Eftersom frågan fortfarande måste komma före svaret bidrar forskningen under en given projektperiod till nya upptäckter och lärande i högre grad om den visar intresse och förmåga att utveckla intressanta frågor än om den uppgiften skjuts åt sidan till förmån för högkvalitativa potentiella svar, metoder och material. För att tilldelningsbeslut ska verka för lärande och nya upptäckter under så stor del av forskningstiden som möjligt behöver de gynna projekt som framgångsrikt prioriterar frågekvalitet framför svars kvalitet. Annars skjuts lärandet och det genuina upptäckandet framåt till den absoluta slutfasen av den finansierade forskningstiden, nämligen då frågornas olika svar kan formuleras och prövas mot varandra. Att på så sätt reducera forskningens huvuduppgift, att upptäcka ny och viktig kunskap, till en detalj i slutfasen av varje projekt, är förstås inte riktigt klokt från synpunkten att vi människor utvecklas genom arbete och förkovran. Våra förmågor att

driva vetenskapen framåt skulle spela en undanskymd roll och inte tränas under större delen av den tid som forskning finansieras.

Praktiska hänsyn, orsaksanalys, åtgärder

De som anser att fråge kvaliteten rent generellt bör värderas högre än svars kvaliteten vid tilldelningsbeslut – och som borde vara många i ljuset av ovanstående förklaring – kan fortfarande vara helt oense om hur de två kvaliteterna ska viktas i enskilda fall. Att frågeställande bör tillmätas ett högre värde innebär ju inte att det bör tillmätas allt värde. Så vad skulle konsekvensen i finansieringspraktiken bli av den filosofiska slutsatsen att frågor är viktigare än svar i samband med tilldelningsbeslut? Det beror förstås på hur det ser ut med balansen i den praktik som vi är intresserade av att bedöma och utveckla. För att komma vidare i jakten på vetenskaplig förbättring innebär det att diskussionen inte längre kan vara helt abstrakt och handla om all vetenskap samtidigt. Den behöver exempel och beskrivningar av hur det ser ut i praktiken på olika områden. Själv kan jag inte mer än någon annan överblicka hur det ser ut med värdefördelningen mellan fråge kvalitet och svars kvalitet inom hela vetenskapen. Men utifrån att medelstillsättning styrs med en gemensam lagstiftning i Sverige och internationell normbildning finns inte heller någon anledning att bortse från lokalt och ämnesmässigt grundande intryck.

Utifrån det jag vet, framför allt kring svensk finansiering av forskning i statsvetenskap, skulle större hänsyn till fråge kvalitet innebära en betydande förändring av nuvarande finansieringspraktik. Forskning med redan etablerade och likartade frågeställningar från tidigare projekt vinner ofta stora delar av den konkurrensutsatta medelstillsättningen, såväl bland privata som offentliga finansierare. Om anslagsgivare ställde

högre krav på frågornas originalitet och betydelse för vetenskap och samhälle skulle fördelningen av resurser se annorlunda ut. Det innebär inte att forskare som vinner anslag i dagens system skulle ha gjort något fel. Mycket väl skulle de kunna vinna anslag även i ett annat system. Det från samhällssynpunkt viktiga problemet handlar i stället om strukturen, att anslagsfördelningen värdesätter svarskvaliteten högre och frågekvaliteten lägre än vad som motiveras av den gemensamma målsättningen, att hitta ny och viktig kunskap, och i förlängningen kunna sörja för samhällets behov av vetenskaplig utveckling.

Om behovet av förändring i det svenska finansieringssystemet därmed kan anses vara motiverat (åtminstone i väntan på en större analys som forskningsfinansiärerna kunde initiera kring fråge kvalitet och svarskvalitet i olika tilldelningsbeslut), hur skulle en effektiv förändring komma till stånd?

Valet av åtgärd måste förstås bero på vad som är orsaken till dagens övervärdering av svarskvalitet i anslagsbeslut. Det kan ha många förklaringar. Ibland hörs misstankar om att individer, institut eller grupperingar som redan är väl bemedlade ligger bakom det mesta som händer och använder sina befintliga resurser till att försäkra sig om nya. Åt den som har skall varda givet. Själv tror jag dock inte att makten och egenintresset spelar någon avgörande roll för uppkomsten av problemet att svarskvalitet övervärderas på bekostnad av fråge kvalitet i medeltilldelningen. Även om den forskning som statsmakterna velat utforma under några decennier ofta är instrumentell, inåtvänd, och innovativ bara i sina minsta detaljer så är den ibland också ambitiös, professionell och internationellt slagkraftig. Det som i dag skulle kunna ge våra högsta målsättningar i forskningspolitiken större spelrum är därför inte någon revolution – mycket av det som redan finns är ju bra

och sannolikt bättre än det som funnits tidigare – utan snarare reformer för att öka forskarsamhällets bristande förmåga att värdera forskning utifrån kvaliteten i dess frågor.

Men om upptäckter och lärande inom vetenskapen inte först och främst hindras av makt och egenintressen i den rådande ordningen, varför är problemet så svårt att det inte redan har blivit löst? Förmågan att bedöma kvaliteten i ett svar på en given fråga är något som forskare ges många möjligheter att träna. Det är vad de ägnar sig åt i fackgranskningar av artiklar och böcker inför utgivning, och på en lite lägre nivå även när de sätter betyg på examinationsuppgifter. Hur svaren på givna frågor ska prövas finns det också en stor metodlitteratur att förkovra sig i för den som känner sig osäker. Men när det handlar om att värdera frågornas egen kvalitet ser det annorlunda ut. Även om alla som deltar i beslut om forskningsanslag tvingas välja mellan bättre och sämre frågor så finns det inte lika tydliga procedurer, kriterier och professionella normer för att göra skillnaden i praktiken. Valet av forskningsfråga har traditionellt ansetts vara forskarens privatsak, något som man ska klara på egen hand, kanske för att visa sig duglig inom skrätet eller för att det inte finns så mycket hjälp att få. Det tror jag själv är en mer avgörande orsak till den olyckliga situation som jag beskrivit ovan, att beslut om forskningsanslag i stor utsträckning fattas utan tillräcklig hänsyn till frågornas kvalitet. Dessutom är det en orsak som går att påverka.

Ett mer utvecklat beslutstöd för att särskilja ansökningar på basen av deras varierande fråge kvalitet borde i så fall bidra till en lösning. Nedan lämnar jag därför ett konkret förslag som kunde utvärderas, läggas till grund för en kritisk jämförelse med existerande beslutsstöd, och i sista hand bli en del av forskningsrådets interna beredningar. Förslaget går att variera utifrån skiftan-

de värderingar mellan frågekvalitet och svars kvalitet (konkret genom att justera poängsystemet i delarna 1.1 och 2.1, se nedan) och även mellan olika delkvaliteter, som originalitet och vetenskaplig betydelse. Det viktiga, oavsett förslagens olika möjliga varianter, är att klargöra hur, i praktiskt beslutsfattande om forskningsfinansiering, frågekvalitet går att tillmäta ett högre värde än vad som sker i dag.

Förslaget har formen av en checklista och ett beslutsträd, uppdelat mellan den fråga som utlovas (del 1) och de svar som kan förväntas, oftast utifrån

de metoder, data och angreppssätt som föreslås (del 2). Själv tror jag att förslaget är bättre än de beslutsstöd som i dag erbjuds till bedömare av ansökningar, exempelvis på Vetenskapsrådet, på två olika sätt. Dels skiljer det mellan kvaliteten i de frågor och svar som utlovas, vilket krävs för den kritiska omprövning som behöver göras av dagens finansieringspolitik. Dels lyfter förslaget fram fler relevanta kriterier för att bedöma frågekvalitet och borde därmed kunna leda till mer upplysta beslut om medelstildelning än de beslut som fattas i dag och sedan lång tid.

Förslag på beslutsstöd i forskningsmedelstildelning

1. Bedömningsgrunder för de utlovade frågorna

Max 5 poäng inom varje delfråga 1.1–3 (justerbar normativ utgångspunkt)

1.1 Den utlovade frågans originalitet

1.1.1 Har frågan formulerats tidigare inom forskningen?³

- Ja → 0 poäng, avsluta 1.1.
- Nej → gå vidare.

1.1.2 Är frågans originalitet begränsad till ett enskilt empiriskt eller teoretiskt område?

- Ja → 1 poäng, avsluta 1.1.
- Nej → gå vidare.

1.1.3 Är frågan originell och relevant inom flera teoretiskt eller empiriskt distinkta forskningsområden?

- Ja → 2–5 poäng beroende på bredd och relevans.
- Nej → 0 poäng.

1.2 Den utlovade frågans vetenskapliga betydelse

1.2.1 Varför är den fråga som ställs öppen?

- På grund av bristande ansträngning i tidigare forskning → 0 poäng, gå vidare.
- På grund av teoretiskt djup, inneslående paradoxer, komplexitet → 1–2 poäng, gå vidare.

1.2.2 Är frågans betydelse begränsad till intresset för det möjliga svaret (till skillnad från frågor av intresse även för andra frågor)?

- Ja → 0 poäng, avsluta 1.2.
- Nej → gå vidare.

1.2.3 Har frågan tydliga implikationer för flera olika vetenskapliga problem som är omstridda, komplexa, teoretiskt djupgående?

- Ja → 2–4 poäng beroende på antal och djup i implikationerna.
- Nej → 1 poäng.

³ Samtliga frågor avser objektiva förhållanden, inte de subjektiva beskrivningar som forskare ibland gör i sina projektbeskrivningar. Skillnaden är viktig eftersom forskares ord om deras egen betydelse sällan kan tas för givna. Ansökningsklischeer om att "little is know about", "the gap in research is", och "the question matters for" stämmer inte alltid, utan bygger på godtyckliga avgränsningar, slarviga litteraturgenomgångar, eller förhoppningar att beslutsfattarna ska dras med av formuleringarnas styrka. Dessa forskningsetiska problem har dock ingen direkt koppling till problemet att svars kvalitet värderas för högt i jämförelse med frågekvalitet och behöver hanteras på andra sätt än det beslutsstöd som den här artikeln vill föra fram.

1.3 Den utlovade frågans praktiska betydelse

1.3.1 Har frågan endast betydelse för vetenskapliga teorier och interna akademiska diskussioner?

- Ja → 0 poäng, avsluta 1.3.
- Nej → gå vidare.

1.3.2 Gäller frågans praktiska betydelse grundläggande värden eller intressen för många människor och även djur och natur?

- Ja → 2–3 poäng.
- Nej → 1 poäng.

1.3.3 Pekar frågan mot nya praktiker, institutioner eller handlingsformer snarare än enbart förbättrade val inom existerande ordningar?

- Ja → 2–3 poäng.
- Nej → 0 poäng.

2. Bedömningsgrunder för de utlovade svaren

Max 3 poäng inom varje delfråga 2.1–3 (justerbar normativ utgångspunkt)

2.1 Det utlovade svarets originalitet

2.1.1 Är det förväntade svaret originellt i förhållande till befintlig forskning?

- Nej → 0 poäng, avsluta 2.1.
- Ja → gå vidare.

2.1.2 På vilket sätt är svaret originellt?

- Bekräftar etablerade uppfattningar med nya metoder/data → 1–2 poäng.
- Ifrågasätter etablerade uppfattningar → 1 poäng.
- Överskrider eller rekonstruerar etablerade uppfattningar → 1–2 poäng.

2.2 Det utlovade svarets vetenskapliga betydelse

2.2.1 Kan svaret förväntas bli väsentligen mer detaljerat och heltäckande än befintliga svar?

- Ja → 1–2 poäng.
- Nej → 0 poäng.

2.2.2 Kan svaret förväntas bli säkrare än befintliga svar?

- Ja → 1–2 poäng.
- Nej → 0 poäng.

2.2.3 Kan svaret förväntas bli giltigt inom ett större tillämpningsområde än befintliga svar?

- Ja → 1–2 poäng.
- Nej → 0 poäng.

2.3 Det utlovade svarets praktiska betydelse

2.3.1 Har svaret endast betydelse för vetenskapliga bedömningar och teoretiska positioner?

- Ja → 0 poäng, avsluta 2.3.
- Nej → gå vidare.

2.3.2 Gäller svarets praktiska betydelse grundläggande värden eller intressen för många människor och även djur och natur?

- Ja → 2–3 poäng.
- Nej → 1 poäng.

2.3.3 Möjliggör svaret nya former av praktik, styrning, policy eller institutionell utformning snarare än enbart bättre val mellan etablerade alternativ?

- Ja → 1–2 poäng.
- Nej → 0 poäng.